bilig
YAZ 2020/SAYI 94
29-50

Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler*

Derya Güler Aydın**

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserinde bir kurum olarak işlenen Saatleri Ayarlama metaforu, modernizmle yeni tanışan bir toplumun yaşadığı zihniyet değişimini ve bu değişimin sancılarını ortaya koymak üzere kullanılır. Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1997) adlı eserinde ortaya koyduğu biçimiyle Asketik çalışma ruhu ve disiplininin doğal sonucu olarak ortaya çıkan sermaye birikimi, kapitalist gelişmenin temel unsurlarından birisidir. Weber'de modernitenin ve bununla birlikte formel rasyonalitenin yükselişi, Protestan Ahlakının gerektirdiği çalışma disipliniyle ilişkilidir. Weber'in rasyonalitenin farklı türleri ve özellikle formel rasyonalite ve bürokrasi gibi temel kavramlar üzerinden ortaya koyduğu modernizm eleştirisi, Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde roman boyunca inşa edilmeye çalışılan bürokratik bir kurum üzerinden sunulmaktadır. Bu çerçevede, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* isimli romanı, iktisat ve sosyoloji alanında oldukça önemli eserler vermiş olan Weber ile buluşturan bu çalışmanın amacı, disiplinler arası bir yaklaşımla, modern toplumda ve/veya bu topluma geçiş sürecinde yaşanması muhtemel sancıların, toplum ve bireyin hayatı üzerinden yeniden düşünülmesini sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler

Tanpınar, Weber, modernite, bürokratik kurumlar, rasyonalizm, değerler.

* Geliş Tarihi:16 Şubat 2018 – Kabul Tarihi: 23 Mayıs 2018
Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:
Güler Aydın, Derya (2020). "Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 94: 29-50.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Ankara/Türkiye
ORCID ID: 0000-0001-5110-7578
dgaydin@hacettepe.edu.tr

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte, disiplinler arasında uzmanlaşmaya gidilmiş ve tarih, felsefe, sosyoloji, iktisat gibi alanlar birbirinden ayrı yöntem ve sorunlar temelinde gelişimlerini sürdürmüşlerdir. İktisat gibi kimi disiplinlerde bu uzmanlaşma, baskın yönteminin gereği olarak, insanı ontolojik açıdan doğa ve toplumdan soyutlama noktasına kadar gitmiştir (Güler Aydın ve Akdere 2014). İnsanın özsel bütünlüğü, hem birey hem de toplumsal varlık olması ile mümkündür ve bu bağlamda, farklı disiplinleri bir araya getiren daha çoğulcu bir yaklaşımın yöntemsel olarak en azından sosyal bilimlerde benimsenmesinde yarar vardır. Tanpınar'ı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (SAE) isimli eserinden yola çıkarak Weber'le buluşturma ve modern toplumun birey üzerindeki etkilerini daha çarpıcı bir biçimde görebilme amacını taşıyan bu çalışma, yöntemsel olarak disiplinler arası diyaloğu gerektiren çoğulcu bir çerçeveyi benimsemektedir.

Tanpınar'ın 1961 yılında basılan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* isimli eserinde Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet döneminde toplumun farklı kesimlerinden insanların yaşadıkları sıkıntılar ironik bir dille anlatılır. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* aslında bir imge olup, temeli bir yandan, Ahmet Zamani isimli hayali bir kişiliğe, diğer yandan da, romanın başkarakteri Hayri Irdal'ın çocukluk yıllarında yanında çalıştığı Nuri Efendi'ye dayanır. Bu yönüyle SAE, teknolojik yetkinliğin fütüristik bir semboldür (Findley 1989: 46). Romana ismini veren Enstitü, modern döneme ait bir kurum olup, belli bir tarihsel kesit üzerinden toplumsal değişimi simgeler (Daniels 2014: 84). Kurum bir yandan, irrasyonel işlevi ile -saatleri ayarlamak- diğer yandan, bürokratik yapısıyla, Weber'in modernizm eleştirisiyle örtüşen bir çerçeve sunar okurlara. Bu çalışmanın özgünlüğü, önemli bir edebiyat eseri olan SAE'yi, iktisatçı ve sosyolog kimliği ile bilinen ve önemli bir düşünür olan Weber'le buluşturması ve Tanpınar'ın edebi bir dille tasvir ettiği bireylerin, Weber'deki demir kafes metaforuna benzer olduğunu disiplinler arası bir yaklaşımla göstermesidir. Batılılaşan toplumun içinde bulunduğu farklı değerler sistemi ile romandaki tüm karakterlerin geçiş sürecinde yaşadıkları değerler değişimi, roman ile Weber'i rasyonelite ve irrasyonalite kavramları özelinde buluşturan noktadır. Hiciv yöntemiyle yazılan eserde Tanpınar, topluma bir yabancının gözü ile eleştirel bir bakış sunar. Benzer biçimde, Weber de modern topluma, formel rasyonalitenin neden olduğu tek tipleşme, kişisel her türlü özellikten ve dolayısıyla değerden yoksun olma nedeniyle mesafelidir.

Bu çalışmanın temel izleğini, Weber'in analizinde anlama yoluyla ortaya koyduğu, birey, toplum ya da iktisat, toplum ve kültür gibi unsurların birbiri ile olan etkileşimi oluşturmaktadır. Tanpınar'ın söz konusu eserinde bir geçiş dönemi içinde olan toplumun iktisadi ve sosyolojik yapısının bireyler üzerindeki yansımaları, bu karşılıklı etkileşimin bir ürünü olarak okunabilir. Bu çerçevede, çalışmanın birinci bölümde, Weber'in analizinin genel çerçevesi temel eserleri dikkate alınarak ortaya konulacak ve bürokrasi, karizma, rasyonalite ve demir kafes gibi temel kavramlar Tanpınar'ın eseriyle buluşturulmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde ise, Tanpınar'ın hayatı ele alınacak, daha sonra SAE'de kullanılan rüya, bilinç ve zaman kavramlarına mercek tutularak Weber'in izleri sürülecektir.

Weber ve Kurumsal Yapıyı İnşa Eden Rasyonel-İrrasyonel Dinamikler

Sosyolog ve iktisatçı olarak bilinen Weber'in çalışmaları dikkate alındığında, sosyolog yönünün iktisatçı yönüne ağır bastığı söylenebilir. Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1997) adlı eserinde Protestanlık ve kapitalizm arasında nedensel bir ilişkiden ziyade, belli dini ve ahlaki düşünce yapılarının iktisadi ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini araştırmıştır (Sen 1985: 5). Sosyal bilimlerin tarihselliğini dikkate alan Weber'in tarihsel nedensellik noktasında sübjektif unsurları da dikkate aldığını ve bunlar içerisinde daha etkili olan unsurun neler olduğunu araştırdığı ileri sürülebilir (Sen 1985: 7). Bu çerçevede, sosyal bilimlerde amaç, belli bir motivasyon kümesi içinde, önemli görülen olguların belli bir seçim sonucunda ayıklanarak, aralarında nedensellik bağının kurulmaya çalışılmasıdır. Weber'de bu bağı kurmak için kullanılan araç, ideal tip kavramı olup, ideal tipin sosyal yapının temel karar birimleri ve ilişkileri açısından yapılacak değerlendirmede bir soyutlama aracı olduğu söylenebilir. Weber için kapitalizm ve Protestan Ahlakı, bu bağlamda, birer tarihsel ideal tip kavramlarıdır (Özlem 1999: 176).

Weber'e göre sosyoloji, toplumsal etkinliği yorumlayarak anlamak ve bu yolla, toplumsal etkinliğin akışının nedenlerini açıklamak isteyen bir bilimdir. Burada kullanılan etkinlik kavramı, çeşitli insan davranışlarını anlamak üzere kullanılır. Weber'in analizinde anlama (understanding) önemli bir kavram olup, anlamadan kastedilen doğrudan ziyade, toplumca ortalama ve yaklaşık olarak geçerli olguları ve bunların nedenleri arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktır. Anlama *duygusal* ve *rasyonel* olmak üzere iki biçimde karşımıza çıkar (Weber 1995: 10).

Rasyonel anlama bir şeyin aracısız olarak, her şeyden önce, matematiksel ve mantıksal bir anlam bağı içinde incelenmesidir. Duygusal ya da kendi kendine anlamada ise, yaşanmışlıklar ve duygusal tepkiler önemlidir. İktisadi olguları, bireylerin eylemlerine neden olan güdülere bağlı olarak açıklamak mümkündür. Weber'e göre, tüm iktisadi süreç ve olgular anlamlı insan davranışlarıyla karakterize edilebilir. Buradan yola çıkarak, Weber'in *Genel İktisat Tarihi (General Economic History)* (2003) ve *İktisat ve Toplum (Economy and Society)* (1968) adlı eserlerinde piyasa sosyolojisini geliştirmeye çalıştığı söylenebilir.

Weber'in *İktisat ve Toplum* adlı eserinde, iktisat ve hukuk, iktisat ve sosyoloji ve iktisat ve kültür alt başlıkları dikkat çekmektedir. İktisadi olguların hukuki, sosyolojik ve kültürel yönlerini inceleyen Weber, analizini yaparken bu unsurların birbiri üzerindeki karşılıklı etkileşimini dikkate almıştır. Bu karşılıklı etkileşim ilişkisi, çalışmada benimsenen temel izlek olup, bireyin içinden geçtiği iktisadi ve toplumsal yapının birbiriyle olan karşılıklı etkileşiminin birey açısından ortaya çıkardığı sonuçlar gözler önüne serilmek istenmektedir.

Bu genel bilgilerin ardından, hem Weber'in analizini anlamada hem de Tanpınar'ın eseriyle bağ kurmada kullanılabilecek anahtar kavramlara yer verilecektir. Bunlardan ilki, bürokrasi ve bürokratik yapı kavramlarıdır. Bürokrasi, iş koşullarında belli bir anlaşma ve sistematik disiplinin yakalanmasını, bürokratik yapı ise, çalışanların otoriteye kendi iradeleri ile bağlanmalarını ve kendi aralarında hiyerarşik bir rekabet içinde olmalarını sağlar. Çalışanların meslek içindeki seçimleri teknik niteliklerine bağlı olup, bunun karşılığında alınacak olan gelir de bellidir. Bürokratik idare, belli bir bilgi temelinde kontrol sağlanması anlamında, bürokrasinin ayrılmaz bir unsuru olan rasyonel yetkinin meşruluğu ile ilişkilidir. Rasyonel yetkinin meşruluğu ise, konulan kuralların yasallığına ve bu yasalar gereğince yetki sahibi olanların buyruk verme hakkı olduğuna dair inançtan kaynaklanır (Weber 1995: 315-316).

Tanpınar'ın eserine ismini veren ve roman boyunca kuruluşu, gelişimi ve sonu anlatılan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün bu özelliklere sahip bürokratik bir kurum olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıdaki alıntılar, eserdeki kurumun hem genel hem de bürokratik yapısını ortaya koymaktadır.

> Evvela teşkilatın genişliğinden ve lüzumsuzluğundan bahsederler. İşsizliğin alabildiğine yürüdüğü bir memlekette bu kadar insana

> iş bulmuş olmamızı hiç hesaba katmadan, üç müdürlüğün, on bir şube müdürlüğünün, kırk yedi daktilo ve iki yüz yetmiş bir kontrol memurunun çokluğunu durmadan başımıza kaktılar. (Tanpınar 2017: 13)
>
> Enstitü kurulduktan sonra yarısı benim ve yarısı Halit Ayarcı'nın akrabasıdır. (Tanpınar 2017:12-13)
>
> Dönem de bürokrasi asrı olarak tanımlanıyor: evvela asrını biliyor. Bu asra birçok ad verilebilir. Fakat o herşeyden evvel bürokrasi asrıdır. ...bürokrasinin asıl kemal çağı istiklâl devri bu devirdir. (Tanpınar 2017: 277)

Weber-Tanpınar buluşmasında kullanılabilecek bir başka kavram karizmadır. Öncelikle karizma, ardından karizmatik otorite tanımlanacak olursa, karizma, bir kişiyi olağan insanlardan ayıran ve onun, doğaüstü, insanüstü ya da en azından bazı bakımlardan farklı güçlere ya da niteliklere sahip olmasına neden olan özellikler anlamına gelir. Kişi bu özelliklere sahip olduğu için toplumda lider konumundadır. Weber'e göre, karizma ve karizmatik kişiler, tarihteki temel devrimci gücün sahibidirler. Aynı zamanda, karizmatik kişiler, sosyo-kültürel değişmenin kaynağıdır (Weber 1968: 244, Swatos 1981: 119). Weber'e göre, bürokratik kişiler, kurallara bağlı olduğu için rasyonel, buna karşın, karizmatik kişiler, kuraldışı ve yaratıcı olduğu için irrasyoneldir. Bu çerçevede, geleneksel otorite, eskiden kalma kuralları olması açısından rasyonel iken, karizmatik otorite, değişmeye ve beklenmedik gelişmelere neden olan etkileri bakımından irrasyoneldir. Bu yönüyle, romanda, Enstitünün kurulmasına öncülük eden Halit Ayarcı karakteri, Weber'deki karizma kavramının niteliklerine sahip bir kişidir. Her ne kadar Halit Ayarcı'nın karizmatik özellikleri kitapta daha görünür olsa da, Cemal Bey'le birlikte iki karizmatik kişilikten söz edilebilir.

> [H]iç kimse (Ayarcı için söyleniyor) yıldız olarak kalmıyordu. Muhakkak hayalimizdeki yerinden inecek, herkese benzeyecekti. (Tanpınar 2017: 266)
>
> İnsan iradesi daima maddi şartları yener. (Tanpınar 2017: 268)
>
> Halit Ayarcı mazi ve istikbalini halin arasında gören zaattır. (Tanpınar 2017: 213)
>
> Bütün mesele insanoğluna yaratıcılığını vermektir. (Tanpınar 2017: 345) ....mesele yapmak ve yaratmaktır. ...çünkü yaratmak yaşamın ta kendisidir. (Tanpınar 2017: 347)

Benzer şekilde, eserde Cemal Bey için de onun karizmatik kişiliğine işaret eden ifadeler yer almaktadır: "hayatıma girdikçe yaptığı tesiri daha iyi anlıyordum" (Tanpınar 2017: 160). "Cemal bey sade benim hayatımda değildi, bütün etrafımda idi" (Tanpınar 2017: 181).

Kitapla Weber arasında ilişki kurmada yardımcı olacak bir başka kavram rasyonalitedir. Weber, çalışmaları boyunca rasyonalitenin doğası, nedenleri ve sonuçları üzerinde durmuştur. Rasyonelitenin, pratik, teorik, özsel ve formel olmak üzere dört farklı çeşidi vardır. Pratik rasyonalite, bireysel eylemlerin tamamen pratik ve egoist sonuçlara dönük olması anlamına gelir. Teorik rasyonalite, mantıksal tümevarım, tümdengelim ve nedensellik ilişkilerinden yola çıkarak, soyutlamalar yoluyla gerçeği zihinsel çabalarla anlama biçimidir. Özsel (substantive) rasyonalite, değerlere dayalı eylemleri ve töresel, siyasal, sınıfsal unsurları dikkate alır. Bunlar, değerin irrasyonel araçları olup, ölçütleri oldukça çeşitlidir. Weber'de önemli bir rasyonellik kategorisi olan formel rasyonelliğin ayırt edici özelliği ise, maksimum etkinliği ortaya koymasıdır. Bu çerçevede, hesaplanabilirlik, etkinlik ve öngörülebilirlik özelliklerine sahip olan formel rasyonalitede, bireysel değerlendirmelere ve değerlere yer verilmez. Bir başka ifade ile, Weber'de formel rasyonalite keyfiliğin, amatörlüğün aksine, kuralların, eğitimli ve profesyonel çalışanlar tarafından uygulandığı durumu ifade eder. Pratik, teorik ve özsel rasyonalite farklı toplumlarda, farklı biçimlerde karşımıza çıkmasına karşın, formel rasyonalite sadece Batıda endüstrileşme süreci ile birlikte ortaya çıkmıştır (Weber 1995: 130-132). Bu özelliğiyle tutarlı bir biçimde, SAE'de eskiye ait ya da Tanzimat öncesi değerler, özsel ya da irrasyonel, Batılılaşma süreci ise, formel rasyoneliteye ait değerlerle ilişkilendirilebilir.

Weber'in Batı kültürünün ürünü olan böyle formel rasyonelliğe karşı çıktığı ya da onu savunduğunu söylemek güçtür. Weber'in amacı, mevcut durumu gözleyerek Batı rasyonalizmini anlamaya ve onunla ilgili olgusal saptamalar yapmaya çalışmaktır (Özlem 1999: 79). Tıpkı Tanpınar'ın SAE eserinde, değişen toplum yapısının değerleri hangi yönde değiştirdiğini anlamaya ve anlatmaya çalışması gibi. Önemli olan, Tanpınar'da da eski ya da yeni değil, değişen toplum yapısında süreklilik arz eden değersizleşme ve buna bağlı ortaya çıkan çarpıklıkların ironik bir dille ortaya konulmasıdır.

> [S]iz teşebbüs fikrinden mahrumsunuz. Sonra idealistsiniz. Realiteyi görmüyorsunuz...hülasa eski adamsınız. Biraz realist (rasyonel) olsanız

> bir parça, ufak bir miktarda, herşey değişirdi. Realist olmak hiç de hakikati olduğu gibi görmek değildir. Belki onunla en faydalı şekilde münasebetimizi tayin etmektir. (Tanpınar 2017: 225)
>
> ....Newton başına düşen elmayı elma olmak hassasiyetiyle mütalaa etseydi belki çürümüş diye atabilirdi. Fakat öyle yapmadı. Şu elmadan nasıl istifade edebilirim? dedi. (Tanpınar 2017: 226)

Weber, kapitalizmin doğuşunda, kapitalizmin rasyonelliği ile Asketik Protestan Ruh arasında ilişki olduğunu ileri sürer ve farklı dini mezhepler içerisinde kapitalizmin tarihsel olgusunun, Asketik Protestan Ahlakı olduğunu ve sermaye sahiplerinin Protestanlar arasından çıktığını belirtir. Kapitalizmin doğuşuna neden olan temel unsurların başında, Asketik Protestan Ahlakında yer alan rasyonalite eğilimi ve bunun sonucunda ortaya çıkan örgütlenme biçimi vardır. Katolik mezhebinde yer alanların temel amacı, belli bir iş kolunu korumak ve bu iş kolunda usta olmaktır. Buna karşın, Protestan Ahlakında belli bir iş kolunda en üst seviyeye çıkma hedefi vardır (Weber 1996: 103). Özetlemek gerekirse, Asketizmin çalışmayı Tanrı buyruğu sayması ve tüketim yerine tasarrufu özendirmesi ile biriken sermaye, kapitalizmin ortaya çıkmasında etkili olmuş, kazanılanın tamamının tüketilmesine karşı çıkılarak, tasarruf ve yatırım özendirilmiştir. Bu dünyevi çalışma anlayışı, işi zamanında yapmayı gerektirir ki, SAE'de saatlerin ayarlanmak durumunda olması, modernleşen toplumun çalışma hayatının da değişmesi gerekliliğini kurucuların bile kabul etmekte zorlandığı bir Enstitü üzerinden imgelenmiştir. Enstitü çalışanları her ne kadar modern toplumla birlikte ortaya çıkan rekabet sürecine ve piyasa ilişkilerine inanıyor gözükse de eski davranış kalıpları ve kültürel alışkanlar, peşlerini bırakmamaktadır (Türem 2011: 138).

> [H]er iş iş değildir. İş evvela bir zihniyet ve zaman telakkisidir. Enstitümüz kurulmadan evvel memlekette hakiki iş hayatı olabileceğine inanmanıza hayret ediyorum. Çalışmak ancak muayyen düzeniyle olur. (Tanpınar 2017: 135)
>
> Şüphesiz işin içine menfaat girince herşey değişiyordu ve menfaat bu kahvede hiç de ikinci derecede kalan bir şey değildi. Her gün bir yığın ara kavgasına, bitmez tükenmez hesaplara bazen haftalarca süren fiskoslara şahit oluyorduk... onlar sayesinde bu insanların son derece hesaplı, hakkının on parasında bile dikkatli ve titiz, alabildiğine açıkgöz ve çakır pençe olduklarını bir kez daha anlardık. (Tanpınar 2017: 137)

> Para derhal gönüllüsünü bulur, karşılıklı vaziyetleri kendiliğinden kurardı. (Tanpınar 2017: 137)

Weber, modernleşmeyle dünyanın büyüsünün bozulduğunu ileri sürer. Geleneksel toplumların aksine modern toplumlarda zaman algısı, zaman disipliniyle birlikte gelişmiş, zaman iktisadi bir değer kazanmış ve böylece disipline dayanan bir iş ve çalışma algısı gelişmiştir. Bu bağlamda zaman, saat ve iş disiplini, modern çalışma anlayışının ön koşullarından birisidir (Yıldırım 2011: 37). Böylesi bir disiplin ve algı, modernleşmenin merkezinde yer alan rasyonaliteyi yükseltirken, Weber'e göre, karizmanın rutinleşmesine/yok olmasına neden olmakta ve karizmatik ruhun rutinleşmesi ile dünya büyüsünü kaybetmektedir. Modernleşmenin rasyonel bürokratik zeminde şekillenmesi bireylerin her türlü şahsilik ve yeteneklerini törpüleyerek onları tektipleştirmektedir. Bir çeşit mekanikleşme olarak da tanımlanabilecek bu durumu, Weber demir kafes içinde kalmak olarak ifade eder. Bir başka deyişle, demir kafesin içinde kalmak, bireyin her türlü kişisel özellikten koparılarak mekanikleşmesi anlamına gelir ki, bireyler için modernleşmeyle artan bürokratikleşmenin sonucu ortaya çıkan bu demir kafesten kaçış yoktur (Swinewood 1998: 228). Eserde anlatılan bireylerin toplumun geçirdiği değişim karşısında kendilerine ve değerlerine yabancılaşmasını, bu bağlamda, demir kafes kavramıyla ifade etmek mümkündür (Güler Aydın 2010).

> [B]ana kalırsa bu çalışma hayatına tam intibak edememekten gelen birşeydir, demişti. Hayat kendi şeklini yaratmazsa böyle olur. Bu kahve hakkında sizi dinlerken ben çoğunu tanıdığım bu insanların hep bir çeşit aralıkta yaşıyorlarmış gibi düşündüm. İsterseniz onlara kapının dışında kalanlar da diyebiliriz. Muasır zamana girememiş olmanın şaşkınlığı içinde yarı ciddi yarı şaka, tembel bir hayat! Öyle bir mazi falanla pek alakası olmasa gerek! (Tanpınar 2017: 135)

Weber'de ironik bir biçimde modernizmin rasyonalitesinin, irrasyonel bir sonucu olarak ortaya konulan demir kafes, Tanpınar'ın eserinde, hem modernitenin hem de moderniteye geçiş sürecinin bir ürünü olarak karakterlerin hayatlarına yine ironik bir dille yansıtılmıştır. Bir sonraki bölümde, bu kez Tanpınar'ın hayatı ve eserleri odağında verilecek bilginin ardından, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde Weber'in analizinin izleri sürülmeye çalışılacaktır.

Tanpınar ve Kısaca Saatleri Ayarlama Enstitüsü

1901 yılında İstanbul'da doğan Ahmet Hamdi Tanpınar, 1923 yılında Darülfünun-Osmani (bugünkü İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur. Çeşitli kentlerde lise öğretmenliği yapan Tanpınar, Güzel Sanatlar Akademisinde sanat tarihi ve estetik dersleri vermiştir. 1939 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı Profesörlüğü yapmış, 1942 yılında ise, milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiş ve üniversitedeki görevinden ayrılmıştır. 1946 yılında Milli Eğitim Müfettişliği yapan Tanpınar, yaşamını yitirdiği 1962 yılına kadar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmalarını sürdürmüştür. Şiir dışında roman, öykü, deneme, makale, edebiyat tarihi gibi türlerde pek çok eser vermiştir.

Fransız sembolizmini derinlemesine inceleyen Tanpınar'ın imgesel zenginliklerle dikkat çeken eserlerinde (*Saatleri Ayarlama Enstitüsü* dâhil olmak üzere) rüya, zaman ve bilinçaltı gibi izleklere sıkça rastlanılır. Şiirlerinde hem hece ölçüsünü hem de serbest ölçüyü tercih eden Tanpınar'ın romanlarında estetik, kültürel birikim ve geçmiş kültürel mirasın izlerini görmek mümkündür. Moran'a göre, Tanpınar yalnızca estetik yapı peşinde değildir, meseleleri olan bir romancıdır ve romanda güttüğü amaca göre tekniğini belirler (Moran 1991: 203). Tanpınar'ın eserlerinde, gerçekler yerine kullanılan semboller dikkat çekicidir. Örneğin, ev, saat, Doğu, kitap gibi sembolik kavramlar, karakterlerin hikayelerinin, ayrıştırılması güç parçaları olarak karşımıza çıkar. Bir başka deyişle semboller, belli bir fikri temsil eden ve kahramanların özellikleri ile bütünleşmiş unsurlardır (Oğuzertem 1195: 6-7).

Tanpınar'ın ilk romanı *Mahur Beste*'de (1944), Osmanlı Devleti'nin son döneminde seçkin bir çevrenin yaşamından, *Huzur*'da (1949) ise, kendi yaşamı ve İstanbul'a olan sevgisinden izler bulmak mümkündür. 1973 yılında basılan *Sahnenin Dışı*ndakiler ile 1961 yılında basılan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde toplumun değişen yapısı ve bu yapının, insanların hayatlarına yansıması seçkin bir dille anlatılmıştır. Örneğin, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı eserinde, Batılılaşan toplumun içinde bulunduğu farklı değerler sistemi, ironik bir dille okurla buluşur. Duygu ve düşünce sisteminde birlikte tasvir edilen yenilik süreci ve Doğu ve Batı kültürünün birlikteliğinden doğan bu ironi, romandaki tüm karakterlerin ortak özelliği olarak işlenir. Eserde, Doğu ve Batının zaman algısı, alegorik bir biçimde saatlerin ayarlanması teması

üzerinden verilir. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ibaresi, kitabın ilk bölümünde ve son bölümde geçer. Bu bağlamda kitapta anlatılan, esasında baş kahraman Hayri Irdal'ın otobiyografik hikayesidir (Feldman 1998: 38-39). Hayri Irdal'ın, çocukluğu Abdülhamit, geri kalan yaşamı, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde geçmiştir. Bu yönüyle, SAE, Cumhuriyet döneminde değişen toplumsal yapının bireylerin iç dünyalarına nasıl yansıyıp, onlarda nasıl bir yabancılaşmaya yol açtığını gözler önüne seren bir yapıttır. Bununla birlikte, Tanpınar'ın SAE'de, modernizmin yıkıcı etkileri üzerinden, Doğu ve Batı'nın kültürel ikiliğine felsefi bir alternatif bakış açısı sunduğu ve Osmanlı-Türk toplum yapısındaki kültürel hafızanın sürekliliğini temsil ettiği ileri sürülebilir (Dolcerocca 2017: 177-178).

Tanpınar'ın SAE'de kullandığı yöntem, topluma bir yabancının gözüyle bakarak yazılan hiciv[1] yöntemidir (Moran 1991: 224). Bir çeşit bunalım olarak hikayeleştirilen yabancılaşma[2], roman boyunca alaycı bir dille okurla buluşur. Modernite karşısında roman kahramanlarının iç dünyalarında yaşanan karmaşa, yine modern bir yazma tekniği olan roman ile hayat bulur. Osmanlının son dönemleri ile erken Cumhuriyet döneminin incelendiği SAE, iktisadi ve toplumsal yaşamda ortaya çıkan değişimin, bireylerin maddi ve manevi hayatlarına yansıyan geçiş sancılarını dillendiren bir eser olarak görülebilir. Romandaki kahramanlar, toplumsal değişimin bir yansıması olarak, farklı dönemlerde, farklı yaşam tecrübeleri, duygu durumları ve deneyimleri ile karşımıza çıkar.

Bu çerçevede, romanın genel yapısını ve fikir vermesi bakımından içeriğini, önemli bir izlek olarak görülebilecek üç unsur-rüya, zaman ve bilinçaltı-üzerinden sunmak yararlı olacaktır.

Hayri Irdal'ın[3] ağzından anlatılan romanda rüya, Abdullah Efendi'nin rüyalarında olduğu gibi gerçeklerden kaçışın bir aracı olarak kullanılmaktadır. Rüya ve bilinçaltının bu roman özelinde birlikte kullanıldığını ileri sürmek mümkündür. Bununla birlikte, rüya, bilinçaltı ve bunlar üzerinden hikayeleştirilen olaylar, esasında Weber'in terminolojisi ile irrasyonel değerler olarak görülebilir. Bir başka ifade ile, Tanpınar'ın SAE eserinde, rüya ve bilinçaltı gibi irrasyonel unsurlar (eskiye ait) ile zaman gibi rasyonel unsurlar (yeniye dair) bir arada okuyucuya sunulmaktadır. Romanda, söz konusu irrasyonel unsurlar, Büyük Ümitler başlığını taşıyan ilk bölümde, karakterlerin temel özelliği olarak işlenir. Birinci bölümün karakterlerine göz atılacak olursa,

Abdüsselam Bey, konağındaki otuz yedi kişiyle yaşayan, servet sahibi, "… elindeki iki atu ile en imkansız amelelere girişen bir kumarbaz"dır (Tanpınar 2017: 43). Romanda, Abdüsselam Bey'in II. Abdülhamit dönemine (1876-1909) ait konağında yaşayan otuz yedi kişi, Müslüman-Osmanlı toplumunun aile yaşamını örnekler. 1908 yılında Jön Türk hareketinin ardından ailenin toprakları elden çıkarılır ve aile dağılır. Findley'e göre, roman aslında sanatsal ve edebi gücüyle, konakta gelişen olaylar üzerinden toplumun siyasi anlamda geçirdiği değişimi anlatır (Findley 1989: 87-88, 138). Abdüsselam Bey, Aşçı Dede'nin hikayesinde geçen Derviş Paşa'ya benzer biçimde, geniş aileyi geçindirmekle yükümlü ve gelir düzeyi ortalama bir memurdan yüksek bir kişiyi temsil eder (Findley 1989: 130).

"...Seyit Lütfullah, onda yalanın nerede başladığı nerede bittiği bilinmezdi" (Tanpınar 2017: 41). "İnsan hayatında ibadetten başka bir şeye müsaade etmez, yemekten, içmekten, konuşmaya kadar her şeyi yasak edermiş" (Tanpınar 2017: 42). Seyit Lütfullah define arayan, "bir masalı devam ettirmenin sırrını bilen kişi" (Tanpınar 2017: 48) olarak çıkar romanda karşımıza ve "bir harabenin içinde, tek odasında yere serilmiş şiltede yatan ve içi rutubet ve karanlık olan bir odada yaşar" (Tanpınar 2017: 49). "O büyük bir ruh ve idealistti. Hayatta hepi elde etmek için hiçin kısır çölünde yaşamayı tercih etmişti" (Tanpınar 2017: 50). Aristiti Efendi, eczanesinin laboratuvarında bir gün altın yapılacağına inanılan kişidir. Seyit Lütfullah'ın girdiği büyü ve simya karışık formülleri de denemiştir. "Onlar için imkan denen şeyin hududu yoktu..." (Tanpınar 2017: 43). Irdal'ın babası bu karakterler içerisinde en rasyonel ve para sıkıntısı içinde olan kişidir.

Romandaki bu karakterler, romanın baş karakteri Hayri Irdal'ın eskiyi ifade eden modern öncesi dönemde, saatçi Nuri Efendinin dükkanında buluştuğu ve onun kişiliği üzerinde mistik ve metafizik değerler açısından oldukça etkili olmuş kişilerdir. Aslında Hayri, onu kim ne yaparsa o olan ve içinde bulunduğu dönemin bireye yansıyan olumlu olumsuz her türlü izlerini açıkça taşıyan kişidir.

> Hayri Bey, Hayri Efendi, Hayri oğlum, falcı Hayri, saatçi Hayri, öksüz Hayri, müsrif, ayyaş, esrarkeş Hayri, Pakizenin kocası Hayri, baldızlarının eniştesi Hayri...ne olur bir kaçını yolda eksek. Herkes gibi ben de bir tek insan, kendim olsam. (Tanpınar 2017: 203-204)

Saatçideki çıraklık dönem, halasının başına gelenler ve tiyatro süreci gerçeğin

dışında kendi olmakta zorlanan bir karakterin yaşadıklarını hikayeleştirir gibidir.

"Mesele o anda adımın Hayri olmaması, gerçeğin dışında bulunmamam idi. Tek manasıyla kaçıştı. Yalanın sihirli çizgisi içinde idim ve bu bana yetiyordu" (Tanpınar 2017: 76). Gerek Irdal'ın kendisinin, gerekse de ailesi ve babasının dostlarından oluşan karakterlerin (Abdüsselam Bey, Eczacı Aristidi Efendi, Seyit Lütfullah) ortak özelliği tılsım, simya, büyü gibi irrasyonel unsurlara bağlı yaşamaları ve inanç sistemlerini bu metafizik değerler üzerinden oluşturmuş olmalarıdır. İçinde yaşadıkları gerçekliklerin dışında, her birinin ayrı bir masal alemi içinde yaşadığını söylemek mümkündür.

Bu noktada, Irdal'ın ve ailesinin hayatında oldukça etkili olan bir başka irrasyonel imgeden Mübarekten bahsetmek gerekir. Yapılması planlanan bir cami için alınan ayaklı bir duvar saati olan Mübarek, dinsel motifler ve boş inançlar ile yüklü insansı bir varlık olarak çıkartılır okurun karşısına. Bu dönem, Tanzimat öncesi, Batı'daki gelişmelerden uzak, irrasyonel unsurların düşünce ve yaşama hakim olduğu dönem olup, Irdal'ın başka alemlerle ilişki kurma derecesine gelmiş karakterlerle birlikte, başka bir rüyada /dünyada yaşadığı deneyimleri anlatılır. "Hepsi hayallerinde büsbütün başka bir alemde yaşıyor. Topluluk halinde rüya görüyorlar" (Tanpınar 2017: 135).

Hayri Irdal, Halit Ayarcı hayatına girdikten sonra realitenin içinde yaşamaya başlıyor. "Ben yıllarca bu adamların arasında onların rüyaları içinde yaşadım. Zaman zaman onların kılıklarına girdim, mizaçlarını benimsedim" (Tanpınar 2017: 53). "Her ne olursa olsun mazim bugünkü vaziyetimden bana bütün bir mesele gibi geliyor. Ne ondan kurtulabiliyorum ne de onun emrinde olabiliyorum" (Tanpınar 2017: 54).

Dönemsel olarak devam edecek olunursa, kitabın ikinci bölümü, Küçük Hakikatler adı altında Tanzimat[4] sonrasını anlatır (Moran 1991: 228). Bu bölümde, esas olarak toplumun içinden geçtiği iktisadi ve toplumsal değişim, Şehzadebaşı'ndaki bir kıraathanedeki karakterlerin diyalogları üzerinden okura sunulur.

"Zanaatkarların yerini tüccarların alması acınacak bir şeydir hakikaten" (Tanpınar 2017: 198).

İkinci bölümde konu olarak, Irdal'ın askerlikten döndükten sonra evliliği, miras konusuyla gelişen mizahi olaylar ve Dr. Ramiz ile olan psikanaliz süreci

dikkat çekicidir. Ramiz, Viyana'da eğitim almış modern insanı temsil etmesine karşın, psikanalize olan merakı ve onu uygulama biçimi ve özellikle, rüyalar üzerinden Irdal'da kullandığı tedavi tekniği ile eski ve yeni arasında sıkışmış bir karakterdir. Tıpkı, Tanzimatla Batıya yönelen toplumun bireylerinin eski (irrasyonel) ile yeni (rasyonel) değerler arasında sıkışmışlığı gibi. Bu sıkışmışlığın belli başlı imgesi, aslında yarı geçmişe ait, yarı modern özellikleri ile anlatılan kıraathanenin sahibidir.

İkinci bölümdeki tüm karakterlerin ortak özelliği, bir öncekilerden farklı olarak, giyimi, yemesi içmesi ve hatta konuşması ile yapay bir lisan, "yarı şaka yarı ciddi tembel bir hayat" (Tanpınar 2017:133) içinde olmalarıdır. Birinci bölümün karakterleri, kopuk gerçeklik içindeki halleri ile bile bunlardan daha gerçekmiş gibi gelir okura. Hatta bu bölümde doktor olarak anlatılan Ramiz karakteri, Viyana'da eğitim almış olmanın verdiği Freudcu etkiye rağmen, eski rüya tabirlerine meraklı birisidir. Psikanaliz yöntemi ile uyumlu olarak kullandığı rüya gördürme tekniklerinin, Batının bilim anlayışı ile ilişkisini kurmak oldukça güçtür.

"Ramiz'e beğendirebileceğim cinsten, şöyle dörtbaşı mamur, binaenaleyh her hatırladıkça kafamı zehirleyecek ve kendimden şüphe ettirecek bir rüya görmeye muvakkak olmuştum" (Tanpınar 2017: 123).

Kısaca, eserin ilk bölümü rüya, bilinçaltı gibi kavramlar özelinde tümüyle, ikinci bölümü ise, bir geçiş dönemi olması bakımından, ironik karakterleri ile kısmen irrasyonaliteye ait değer/değersizliklerin etkisi altındadır.

Kitapta zaman izleğini yine eserin konusu açısından sunulacak olursa, ilk iki bölümde zaman, bu bölümlerin irrasyonel unsurları ile tutarlı biçimde, saatler üzerinden verilir. Ahmet Zamani Efendi adıyla kitabı yazılacak olan Nuri Efendi saatlerle olan ilişkisi ile Hayri'nin duygu ve düşünce dünyasına nüfuz etmiş önemli insanlardan birisidir. Bir saat ustası olan Nuri Efendi, saatlerle kurduğu ilişkisi bakımından, eskiye ait irrasyonel değerlerin ve dönemin ruhunu yansıtan iş ahlakının temsilcisi gibidir.

> Saatler de böyledir. Sahiplerinin mizaçlarındaki ağırlığa canı tezliğe, evlilik hayatlarına ve siyasi akidelerine göre yürüyüşlerini ister istemez değiştirirler. Bilhassa bizim gibi üst üste inkılaplar yapmış, türlü zümreleri ve nesilleri geride bırakarak, dolu dizgin ilerlemiş bir cemiyette bu sonuncusuna, yani az çok siyasi şekline rastlamak gayet tabidir. (Tanpınar 2017: 15)

Nuri Efendinin zanaatı ve saatlerle kurduğu ilişkinin Irdal'ın eskiye ait değerlerinin inşasında oldukça etkili olduğu yukarıda belirtilmişti. Aynı güçlü etkiyi, farklı yönde, Sabaha Doğru diye adlandırılan üçüncü bölümde, Irdal'ın Halit Ayarcı ile olan ilişkisinde de görmek mümkündür.

Üçüncü bölüm, Hayri'nin Halit Ayarcı ile tanışmasıyla başlar. Ayarcı'nın saatinin bozulması ve Ramiz'in onları tanıştırmasıyla başlayan süreç, Enstitü'nün kurulmasına kadar gider. "O geceden sonra (Halit Ayarcı ile tanışma), hatta o gece içinde hemen hemen hayatımın mahreki ve manası değişti" (Tanpınar 2017: 218).

Ancak bu ilişkiyle, toplumun değişim yönüne paralel olarak zamanın romandaki kurgusunun da değiştiğini belirtmek gerekir. Zaman artık, saat ustası Nuri Bey üzerinden değil, yeninin sembolü Ayarcı ve kurduğu Enstitü üzerinden anlatılır. Bu bölümde zaman kavramı, Modernitenin Batılılaşan topluma bir zihniyet olarak yerleşmesinin ölçüsüdür ve zamanın doğru kullanımı ve disiplini ya da işleri zamanına göre ayarlamak biçiminde karşımıza çıkar. Halit Ayarcı, İstanbul'da saatlerin farklı ayarlarda olmasından kaynaklanan zaman israfını engellemek ve zamanın değerini insanlara öğretmek üzere SAE'yi kurar (Yıldırım 2011: 32). Bir başka deyişle, SAE'de toplumun değişen zihniyet yapısı, saatleri ayarlamak üzerine inşa edilen bir kurum üzerinden işlenmektedir. Ancak, değişen toplum yapısına bağlı olarak değişen zihniyet yapısına yeterince uyum sağlandığını söylemek mümkün değildir. Weberci anlamda modern ruh, henüz yerleşmemiş ve bu nedenle de, iş hayatına intikal etmemiş durumdadır.

> Dostum işler bizden sonra dünyaya gelmişlerdir. İşleri onları görecek adamlar icat eder. Biz de bunu (Enstitü) icat ettik. ...İnsan her şeyden evvel iştir, iş ise zamandır, diyeceğiz". Kafi derecede zekisiniz ama inancınız yok, işte eksikliğiniz." "Saatleri Ayarlama Enstitüsü herşeyden evvel kendisine inanılmaya muhtaçtır. (Tanpınar 2017: 251)

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, adından da anlaşılacağı üzere, kişilerin saatlerini ortak bir zaman diliminde tutmasını sağlamak üzere inşa edilmiş modern bürokratik bir kurumdur. Kuruluş amacındaki anlamsızlık ve daha sonraki zamanlarda ortaya çıkan işlevsizliğine rağmen Enstitü, işi tam olarak tanımlanmamış çok sayıda çalışanı ile uzun yıllar ayakta kalmıştır (Bayraktar 2015: 95). "Son derece modern bir metotla içtimai hayatın tetkikine başlayan

enstitümüzün, evvela bir müessese olmak hassasiyetiyle mutlak kadro ve ihtiyaçlarını anlattı" (Tanpınar 2017: 240).

Nuri Efendi sayesinde saatler hakkında edindiği deneyim ve bilgi, Irdal için bu Enstitü ve Ayarcı'nın hayatına girmesiyle bir dönüm noktası olmuştur. Bu bağlamda, roman karakterinin hayatının son dönemine nüfuz eden rasyonel değerlerin tohumları, aslında, ironik bir biçimde, irrasyonel dönemin değerlerine aittir.

> O (Halit Ayarcı) daha ziyade Nuri Efendi üzerinde çalışıyordu. Hatta rahmetli ustamın takvimlerine, ara sıra çıkardığı zayiçelere, simya reçetelerine pek kulak asmıyordu. Yalnız saatçiliğiyle meşguldü. Zaman yani çalışma felsefesi. (Tanpınar 2017: 219-220)

Halit Ayarcı'nın yaşam felsefesi, maddeci, pragmatik, rasyonel ve faydacı temellere dayanır. Daha önce de belirtildiği gibi *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* şehrin saatlerinin birbirini tutmaması ve bundan kaynaklanan zaman israfının önüne geçişmesi gerektiği fikrinden doğar (Yıldırım 2011: 33). Irdal için böyle bir iş kabul edilemez ve hayatta bir yeri yoktur, ancak Ayarcı, irrasyonel değerler üzerinden kurduğu Enstitüyü bütünüyle rasyonel temelle inşa etmekte kararlıdır. İdari ve organik iskelet, teşkilat şeması ve kadro konusunda oldukça titiz ve yoğun çalışmalar yapılır. Kuruluş amacı, kurucuları tarafından (Irdal) bile ciddiye alınmakta zorlanan Enstitü, bürokratik yapısı ile yerleşmemiş yeni değerleri sorgulatan bir örgüt biçimidir. Kurum bütünüyle Ayarcı'nın rasyonel değerleri ve yenilik sevdasıyla büyüse de, Enstitü çalışanlarının romanın başından beri anlatılan irrasyonel değerlerin insanları -Kıraathanedeki ve İspiritizma Cemiyetindeki insanlar- olduğunu belirtmek gerekir.

> Ufak bir refah değişikliği, biraz teşebbüs ve gayret, küçük bir görüş farkı herşeyi ıslah edebilir. (Tanpınar 2017: 222)

> Sizin bahsettiğiniz ölçüler geçmiş zamanda kaldı. Orijinal ve yeni... dikkat edin yeni diyorum. En büyük harflerle yeni! Yeninin bulunduğu yerde başka meziyete lüzum yoktur. (Tanpınar 2017: 224)

Bir tarafta yenilik vurgusu, diğer tarafta, oldukça bürokratik yapı ve irrasyonel değerlerle yüklü çalışanlar, kurumun ironik inşasının simgesi gibidir. Bir başka ifade ile, yeniye ait olan kurum, esasında iki farklı dönemde farklı değerler ile bocalayan insanlarla hayata geçirilmiştir. Dönemin en temel motivasyonu çıkar ve kazançtır. Kurumda çalışanların hepsi çıkarını düşünen, ödün veren,

yeniyi çıkarları ile çatışmadığı zaman savunan karakterlerdir.

Ramiz, onca tektik ve değerlendirme sonucunda Irdal'ın temel sorununun para meselesi olduğunu ortaya atar. "Dünyanın en tabi vaziyeti...dedi. Evvela parasızsınız."... Hepsi aynı yere çıkar yani para meselesi" (Tanpınar 2017: 221).

Kitabın pek çok yerinde, yeniliğin ve yeninin karakterlerin duygu ve düşünce dünyasına nüfuz etmediği çarpıcı bir dille vurgulanır. Aslında, romanın sonu da yeniyi (rasyonel değerleri) yeterince kabul etmemiş çalışanların çıkar çatışmasına bağlı olarak şekillenir. İnançla ve yakın çevreden personelle kurulan Enstitü aynı kişilerin inançsızlığı nedeniyle işleyemez hale gelir.

"İnanmayan bir adamla çalışmak dünyanın en zor işidir. ".. saf kalbe şu işin doğruluğuna inanç... siz çürümüş insanlarsınız... eski ruhsunuz" (Tanpınar 2017: 287). Ayarcı, insanın yaptığı işe sadece menfaat için girmemesi gerektiğini ifade eder. Sonradan ayar istasyonları, Saatleme Bankası, saat evleri, Zemberek, Mil, Yelkovan Şubeleri bile kurulan Enstitü, Halit Ayarcı'daki Weberci karizmatik ruh ile örtüşmektedir. Ayarcı'nın çay saati adıyla bir gazete çıkarma düşüncesi de benzer girişim ruhunun bir ürünü olarak görülebilir. Kitapta kâr kelimesi neredeyse hiç geçmeyip, inanç kavramına yapılan vurgu dikkat çekicidir. Ayarcı, kendi hayalinin peşinde koşan ve bu hayalle insanların hayatlarını değiştirmekten (örneğin, Irdal'ın kızı Zehra'nın bütünüyle değişen hayatı) zevk alan bir karakterdir. Buna karşın, Modern bir insan olan Ayarcı, rasyonel olmayan değerlere eleştirel yaklaşıyor görünse de, Enstitü için çıkış noktasının irrasyonel olduğunu belirtmek gerekir. Kitabın sonunda personelin (ki çoğu birbirinin tanıdığı kişilerdir) Saat Evler konusunda geri adım atmasıyla Ayarcı'nın yaşadığı hayal kırıklığı ve Enstitünün feshine karar vermesi rasyonelite ile örtüşmeyen değerleri düşündürmektedir. Kısaca, Enstitünün Amerikalı uzmanların raporuyla lağvedilmesinin gerisinde, sadece çalışanların değil, Ayarcı'nın da aslında rasyonel değerlere yeterince sahip olmaması ve toplumun geçirdiği Batılılaşma yönündeki değişimin bireylerin düşünce dünyalarına yeterince yansımaması vardır.

"Dünyanın en modern, en mükemmel ve yeni şartlar altında ve bu kadar yenilik içinde çalışan bu insanlar bu işi (saat evleri) nasıl anlamazlar?...yeniliği (irrasyonel) kendilerine ucu dokunmamak şartıyla seviyorlardı. ...fakat hayatlarında emniyetli ve sağlam olmayı (rasyonel) tercih ediyorlar. "Yine size

inanırlar. Fakat menfaatlerine dokunmamak şartıyla" (Tanpınar 2017: 374). Bu çerçevede, karizmanın yazgısı Weber'de olduğu gibi rasyonalite içinde rutinleşmesidir belki de.

"...eski heyecanı ve harareti kalsaydı bu hazin akıbetle bu kadar beklenmedik şekilde karşılaşmazdık" (Tanpınar 2017: 376). "Enstitünün lağvı ile bir yığın kombinezon ortadan kaybolmuş, bir yığın dostluk adeta uçmuştu" (Tanpınar 2017: 381).

Aslında, zamanın profesyonelce kullanılmasını gerektiren modern çalışma biçimi ve bu amaçla kurulan Enstitü, rasyonel değerlerin toplum hayatına yeterince nüfuz etmediği durumlarda romanda anlatıldığı biçimiyle, hem bireyler, hem de kurumlar açısından istenmeyen sonuçlar doğurmaktadır. Eserde toplum ve bireyler açısından amaçlar ve araçların birbiri ile karıştığını, yeninin değerlerini oluşturmadan eskinin kendisinin çoktan yok olup, değerlerini koruduğu bir döneme tanıklık edilmektedir; tıpkı rüyalardaki zamansız gerçeküstü olaylar ve çıkarımlar gibi.

İrrasyonel Son: Sonuç Yerine

Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanındaki karakterlerin çoğunun irrasyonel değerler üzerinden davrandığını ve baş karakter Hayri'nin bunlardan fazlasıyla beslendiğini öne sürmek mümkündür. Enstitü öncesi, Irdal'ın irrasyonel, Halit Ayarcı sonrası ise, rasyonel dönemi olarak ayrıştırılabilir. Ancak, bu iki değerler sürecinin bireylerin duygu ve düşünce dünyalarında birbirinden tamamen ayrılabildiğini söylemek mümkün değildir. Irdal, modern adamı, modern mimariyi, modern konforu sevdiği kanaatine varsa da (Tanpınar 2017: 57-58), romanda Irdal dâhil tüm karakterlerin eski düzenle yenisi arasında ciddi bir bocalama yaşadığını görebilmek mümkündür. Kahvedeki insanların hayatları üzerinden değişen zihniyet (eski-yeni) ve bu çerçevede romandaki karakterler, Weberci anlamda, bir çeşit demir kafese hapsolmuş gibidirler.

Birinci bölümde anlatıldığı gibi, Weber'in demir kafesi, rasyonel bürokrasi ile her türlü şahsi değerini yitiren insanların içinde bulunduğu durumu tanımlayan bir kavramdır. Tanpınar'ın insanları da, eski ile yeni arasında sıkışmış, değerlerini ve şahsiliklerini yitirmiş bireylerdir. Bir başka ifade ile, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'ndeki karakterler, yeni ile eskinin arasında ve rasyonel ile irrasyonel çelişkisi içinde, her türlü şahsi ve insani değerden

yoksun bir insanlıktan çıkma süreci içinde yaşamaktadırlar. "Her devrin ve yaşayışın kendisine göre bir insan tasavvuru vardır ki, bütün bir zihniyeti ve inkarı güç realiteleri ifade eder" (Tanpınar 2017: 138).

Bu çerçevede, Weber'in modern toplumda bireyin kötü bir yazgısı olduğu düşüncesini değerlendirmek gerekir. Modern toplumda, rasyonalite ile birlikte artan bürokrasi, bireylerin teknik anlamda rasyonel olmasına ve eylemlerin sonuçlarını kaybederek masumiyetin geri çevrilemez bir biçimde yok olmasına neden olmaktadır. Modern toplumlarda uzun dönemde formel rasyonalite üzerine oturtulan bürokratik örgütlenmede demir kafesten kaçış yoktur. Weber bu durumu, büyünün bozulması olarak kavramsallaştırmakta ve bireyin değerlerinden, duygusal özelliklerinden kopartılarak, soğuk, katı birer varlığa dönüşmesi olarak nitelemektedir (Weber 1996: 97). Bu çerçevede, Weber'in bireyin yazgısı bağlamında modernizme karşı kötümser olduğunu söylemek mümkündür. Weber'e göre, modernizmin gereği olan rasyonalite irrasyonaliteyi de bünyesinde taşımaktadır. Bir başka ifade ile, rasyonalite içinde varolan her oluşum (Enstitü gibi), zaman içinde bireylerini demir kafes benzeri bir başka oluşuma mahkum etmektedir.

"Değişme, koordinasyon, çalışmanın tanzimi, zihniyet değişikliği, üst düşünce, ilmi zihniyet gibi tabirlerle konuşmağa, kendi isteksizliğime "zaruret", "imkansızlık" gibi adlar koymaya, şarkla garp arasında ölçüsüz mukayeseler yapmağa, ciddiliğinden kendim de ürktüğüm hükümler vermeye başladım" (Tanpınar 2017: 17).

Bu çerçevede, Weber'de, formel ve özsel rasyonalitenin birbirine geçmiş olduğunu, bir başka ifade ile, iktisadi, sosyal, dini, psikolojik ve geleneksel unsurların birbirini karşılıklı etkiler halde olduğunu söylemek mümkündür. Tanpınar'ın romanında anlatılan karakterlerin parçalanmış hayatlarının, eski ile yeni arasında sıkışmış rollerinin de aslında içinde bulundukları iktisadi ve toplumsal yapı ve bunlara bağlı değerlerle doğrudan ilişkili olduğunu ileri sürmek mümkündür. Tanpınar'ın romandaki şu sözleri, Weber'in demir kafes metaforunu düşündürmektedir.

"İş insanı temizliyor, kendisi yapıyor, etrafıyla arasında bir yığın münasebet kuruyordu. Fakat iş aynı zamanda insanı zapt ediyordu. Ne kadar abes ve manasız olursa olsun bir işin mesuliyetini alan ve benimseyen adam, ister istemez onun dairesinden çıkmıyor, onun mahpusu oluyordu. İnsanın

kaderinin ve tarihin sırrı burada idi" (Tanpınar 2017: 363).

Sosyal bilimlerde artan formalizmle birlikte, bireye ilişkin sorunlar, bireyin içinde bulunduğu iktisadi, toplumsal ve tarihsel yapıdan bağımsız, indirgemeci bir biçimde incelenmekte ve bu yaklaşım, bireyin ontolojik bütünlüğünün parçalanmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın, Weber'deki anlama sürecinin bir unsuru olan metin çözümleme yöntemi ve disiplinerarası yaklaşımla, bu soruna alternatif olabilecek bir çerçeve sunduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda, çalışmada, Tanpınar'ın SAE eseri boyunca izi sürülen rasyonel ve irrasyonel değerler, insanın ontolojik bütünlüğünün göz ardı edilemez bir gerçeklik olduğuna ve bireyin insanlıktan çıkma sürecine işaret etmesi noktasında dikkat çekicidir.

Açıklamalar

1 Hiciv, gerçekten olan durumla olması gereken durum arasındaki farkı göstermek üzere kullanılır ve toplumun aksayan yanları sanki ilk kez fark ediliyormuş gibi okura sunulur. Parodi, ütopya, hayvanlar dünyasını alegorik olarak kullanma ve topluma bir yabancının gözü ile bakmak gibi farklı hiciv teknikleri vardır (ayrıntılı bilgi için bk.: Moran 1991: 224-225).

2 Bireyin modern yaşam ile birlikte içinde bulunduğu iktisadi ve toplumsal bunalım ya da "yabancılaşma" Tanpınar'ın sadece SAE eserinde değil, *Mahur Beste* eserinde Behçet Bey karakteri özelinde anlatılmakta ve hatta iki eser arasında bu bağlamda benzerlikler söz konusu olmaktadır (Irzık 2017).

3 Farklı yaşlarında farklı özellikleri ile karşımıza çıkan romanın baş karakteri Hayri Irdal, saf, sağduyulu ve temiz kalpli bir kişidir. Bir taraftan da meczup ve deli yanları ile geleneksel değerleri savunan bir karakterdir. Bu yönleri ile gurur, ikiyüzlülük bencillik, güç, para hırsı gibi değişen toplum yapısının yeni normları ile bir yandan alay, bir yandan mücadele eder. Çarpıcı olan Irdal'ın bu çelişkili yapı içinde yine de yeni normlara uyum sağlama çabası adına verdiği ironik mücadeledir.

4 *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* isimli romanın başkarakteri Irdal'ın hikayesinde, Batılılaşma sürecinin etkileri dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Tanzimat öncesi ve sonrası toplum yapısı, romanın siyasi ve politik iklimini anlamak açısından önemlidir. Findley'in (1980) kitabının beşinci bölümünde, Tanzimat döneminde Batılılaşma yönünde yapılan reformlar anlatılmakta ve bürokratların saray karşısında güçlenmelerine işaret edilmektedir. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen yenilikler, esas olarak o dönem bürokratlarının Batı ile olan ilişkilerine bağlı olarak Batıdaki örnekler üzerinden inşa edilmektedir (Findley 1980: 183-185).

Kaynaklar

Bayraktar, Osman (2015). "An Examination of Novelists' Approaches to Management Constructs". *International Journal of Humanities and Social Science* 5 (9): 92-98.

Daniels, Jacob (2014). "The Time Regulation Institute by Ahmet Hamdi Tanpınar". *World Literature Today* 88 (5): 83-84.

Dolcerocca, Özen Nergis (2017). " Free Spirited Clocks": Modernism, Temporality and The Time Regulation Institute". *Middle Eastern Literatures* 20 (2): 177-197.

Güler Aydın, Derya (2010). "Kapitalizmde Bireyin Sorgulanması: Yabancılaşma ve Demir Kafes". *Amme İdaresi Dergisi* 43 (2): 17-32.

Güler Aydın, Derya ve Çınla Akdere (2014). *Edebiyattaki İktisat.* İstanbul: İletişim Yay.

Erdemir, Erkan (2014). "Firma Nasıl Var olur? Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Üzerinden Kurumların Ortaya Çıkışına Dair Bir İnceleme". *Edebiyattaki İktisat*. Der. Derya Güler Aydın ve Çınla Akdere. İstanbul: İletişim Yay.

Feldman, Walter (1998). "Time, Memory and Autobiography in The Clock- Setting Institute of Ahmet Hamdi Tanpınar". *Edebiyât* 8: 37-61.

Findley, Carter V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*. New Jersey: Princeton University Press.

Findley, Carter V. (1989). *Ottoman Civil Officialdom, A Social History.* New Jersey: Princeton University Press.

Irzık, Sibel (2017). "What if one day things go mad?": the unruly objects of Tanpınar's modernism". *Middle Eastern Literatures* 20 (2): 198-214.

Moran, Berna (1991). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*. İstanbul: İletişim Yay.

Oğuzertem, Süha (1995). "Unset Saats, Upset Sihhats: A Fatherless Approach To The Clock-Setting Institute". *Turkish Studies Association Bulletin* 19 (2): 3-18.

Özlem, Doğan (1999). *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. Ankara: İnkılap Kitapevi.

Sen, Asok (1985). "Weber, Gramsci and Capitalism". *Social Scientist* 13 (1): 3- 22.

Swatos, William H. (1981). "The Disenchantment of Carisma: A Weberian Assesment of Revolution in a Rationalized Word". *Sociology of Religion* 42 (2): 119-136.

Swingewood, Alan (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Ankara: Bilim Sanat Yay.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2017). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergah Yay.

Türem, Umut (2011). "A Clock –Setting Institute for Market Age: The Politics of Importing "Competition" to Turkey". *A Journal of Feminist Cultural Studies* 22 (1): 111-145.

Weber, Max (1995). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. Çev. Özer Ozankaya. Ankara: İmge Kitabevi Yay.

Weber, Max (1997). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yay.

Weber, Max (2003). *General Economic History*. Çev. Frank Knigth. New York: Dover Publications.

Yıldırım, Engin (2011). "Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Bağlamında Bir Değerlendirme". *Çalışma ve Toplum* 4: 25-42.

Tracing Weber in Tanpınar's Clock Setting Institute: Rational and Irrational Values*

Derya Güler Aydın**

Abstract

In Ahmet Hamdi Tanpınar's book entitled "Clock Setting Institute" (CSI), the methaphor of clock adjustment is used as an institution that reveals the change in mentality of a society that is newly experienced with modernism and the pains of this change. In Max Weber's Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism (1997), capital accumulation emerged as the natural result of the Ascetic working spirit and discipline is one of the essential elements of capitalist development. The rise of modernity in Weber and the accompanying rise of formal rationality are related to the working discipline that is required for Protestant morality. Weber's critique of modernism is based on different types of rationality, specifically, formal rationality and bureaucracy. The same bureaucratic institution is also tried to be built in Tanpinar's Clock Setting Institute. Within this context, the aim of this study is to bring together Tanpınar's CSI, an important name of the Turkish literature, with Weber, who has produced significant studies in the field of economics and sociology. By using an interdisciplinary approach, it is also aimed to reconsider the possible pains of individuals in the transition period of a modern society.

Keywords

Tanpınar, Weber, modernitiy, bureaucratic instituitions, rationalism, values.

* Date of Arrival: 16 February 2018 – Date of Acceptance: 23 May 2018
You can refer to this article as follows:
Güler Aydın, Derya (2020). "Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Weber'in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 94: 29-50.

** Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics – Ankara/Turkey
ORCID ID: 0000-0001-5110-7578
dgayadin@hacettepe.edu.tr

Макс Вебер и «Институт настройки часов» Танпынара: рациональные и иррациональные ценности*

Дерья Гюлер Айдын**

Аннотация

В книге Ахмета Хамди Танпынара «Институт настройки часов» метафора настройки часов используется в качестве института, который раскрывает изменения в менталитете общества, которое недавно испытало модернизм, и боли этого изменения. В «Протестантской этике и духе капитализма» Макса Вебера (1997) накопление капитала возникло как естественный результат аскетического рабочего духа, а дисциплина является одним из важнейших элементов капиталистического развития. Современный подъем у Вебера и сопутствующее повышение формальной рациональности связаны с рабочей дисциплиной, которая необходима для протестантской морали. Критика модернизма у Вебера основана на различных типах рациональности, в частности, формальной рациональности и бюрократии. Похожее бюрократическое устройство пытаются построить в «Институте настройки часов» у Танпынара. В этом контексте целью данного исследования является сопоставление романа Танпынара, важнейшего деятеля турецкой литературы, с Вебером, который провел значительные исследования в области экономики и социологии. Используя междисциплинарный подход, авторы также рассматривают возможные влияния на человека в переходный период современного общества.

Ключевые слова

Танпынар, Вебер, современность, бюрократические институты, рационализм, ценности.

---

* Поступило в редакцию:16 февраля 2018 г. – Принято в номер: 23 мая 2018 г.
Ссылка на статью:
Güler Aydın, Derya (2020). “Tanpınar’ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde Weber’in İzsürümü: Rasyonel ve İrrasyonel Değerler”. *bilig – Журнал Гуманитарных Наук Тюркского Мира* 94: 29-50.

** Проф., д-р, Университет Хаджеттепе, Факультет экономики и управления, кафедра экономики – Анкара/Турция
ORCID ID: 0000-0001-5110-7578
dgayadin@hacettepe.edu.tr